

Topraga örklenen sungat

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar
написано kitapcy | 22 января, 2025
Topraga örklenen sungat

TOPRAGA ÖRKLENEN SUNGAT

Türkmenistan geçmişiň uly taryhy wakalarynyň jümmüşinde bolmak bilen, adamzat medeniyetiniň, sungatynyň örän gadymy ösen ojaklarynyň biridir. Ol hakykaty 1903-1904-nji ýyllarda miladydan öñki 5-1-nji müñýylliklaryna degişli bolan ýadygärliklerinde (Änewiň gadymy depelerinde we gadymy Merwde) arheologik barlag işlerini geçiren we 1908-nji ýylда şol işleriň netijesini jemlän belli amerikan alymy-geolog Rafael Pampelliniň işinde-de görmek bolýar. Onda Türkmenistanyň gülläp ösen gadymy medeni mirasynyň başlangyjynyň Mesopotamiýadan, Müsürden, Hindistandan we Hytaýdan (ır) öñ bolmasa, giç däldigi bellenilýär. Umuman, Türkmenistan, diňe bir irki ýa-da ösen Orta asyrlar döwründe däl, eýsem, adamzat taryhyныň ösen medeni mirasynyň Nuh zamanynyň täze daş asyryny (miladydan öñki 7-6-njy müñýylliklaryň sepgidinden) we tutuş miladydan öñki 5-nji müñýyllykdan – miladynyň 650-nji ýylyna (Oguz han eýýamy) çenli aralygy öz içine alýan döwre degişli dünýä meşhurlygyny gazanan ajaýyp taryhy-arheologik ýadygärliklere baý ülke.

Diňe bir Daşoguz welaýatynyň çäginde miladydan öñki 6-njy asyrdan – miladynyň 4-nji asyry aralygyna degişli taryhy ýadygärlikleriň ençemesi bar. Özlerem, her asyryň anyk (hakyky) şaýatlary bolup hyzmat edýän ýadygärlikler. Olardan Küýzeligyr (Ýetimgyr), miladydan öñki 6-njy asyra degişli bolup, Jeýhunyň aşak akymynda ýerleşýän ülkäniň ~ Horezmiň binagärlik sungatynyň gözbaşynda durýan ýadygärlik hasapanylýar. Ýadygärlik welaýatyň Akdepe etrabynyň çäginde, Ýasygyryň günbatar eñnidinde, uly bolmadyk bölek gyryň üstünde ýerleşýär. Ylmy işlere Küýzeligyr ady bilen giren bu ajaýyp ýadygärligi ýerli halkyň Ýetimgyr diýip atlandyrmagyna

Ýasygyrdan bölünip aýrylan bölek ~ kiçi gyr bolanlygy üçin bolsa gerek.

"Galalygyr-1" Ýetimgyrdan, takmynan, 15 çakyrym gündogarda, Ýasygyryň üstüniň orta gürpünde ýerleşýär we miladydan öñki 5-nji asyra degişli saýylýar. Ol gala Jeýhunyň aşaky akymyndaky ülkäniň ~ Horezmiň ahamenilere tabyn bolmahy bilen baglanyşykly gurlan binagärlik, satrap merkezi bolmaly diýlip çaklanylýar. Ýerli halkyň Küýzeligyr ~ Aýrytam diýip atlandyrýan "Galalygyr-2" ýadygärligi Ýetimgyrdan 6 çakyrym demirgazyk-gündogarda, Ýasygyryň demirgazyk-günbatar ýapgydynda (eňnidinde) ýerleşip, miladydan öñki 4-2-nji asyrlara degişli, külli Horezm ülkesinde iň irki ybadathana toplumyny düzýär. Şol ybadathanadan tapylan ajaýyp sungat eserleri bilen köpçülügi tanyşdymagy makul bildik.

Galanyň durky gönüburçly, deňtaraply üçburçlyk, gapdal diwarlarynyň uzynlygy 195 geze barabar. Diwarlarynyň düýbi (esasy) şekilli, belentligiň (gyryň) erñegi bilen baglanychdyrylypdyr. Gyryň ýapgydynda uly inedördül, çylşyrymly gala girelge toplumy bolup, takyrdan gyra, takmynan, 20 gez belentlikde ýerleşýär. Häzire-bu güne çenli saklanyp galan diwarlaryň abadanlygy dürli böleginde dürli-dürli.

Ýadygärlikde geçirilen gazuw-agtaryş işleri onuň ybadathana, ýagny, dini däp-dessurlar bilen baglanyşyklydygyny kesgitlemäge mümkünçilik berdi. Girelge toplumy, toprak dökülip galdyrylan ýapgyt çykalgadan, girelgäniň (derwezäniň) öñündäki meýdançadan ybarat. Gala diwarynyň günbatar böleginde dini tagçalar bolup, olaryň biriniň öñünde galdyrylan toprak (meýdança) bar. Onuň ýanyndan, toýundan ýasalan, döwlen we güýçli (howurly) ýangynda galan iki tutawaçly, düybünde, içindäki "keramatly" suwuklygy içmek üçin (içi gowalç), iki sany emzik görnüşli "düwni" bolan "bulguryň" (ritonyň) döwükleri, fantastiki haýwanlaryň kellejikleri ýaly, jübüt haýwanlaryň galyndylary bilen bezelip, gabyň erñegine beklenen tutawaç bölekleri tapylan.

Galadaky iň uly ymarat ~ tegelek ybadathana bolup, galanyň diwarynyň gabadynda, derwezeden (girelgeden) sag tarapda ýerleşýär. Tegelek ybadathananyň töworegi 24 gez bolup, olam

gala diwarlary ýaly iki gez galdyrylan topragyň üstünde gurlupdyr. Onuň daşky diwarynda peýkam uçlugy görnüşinde gözaralar bolup, demirgazyk tarapyndan uly, nal görnüşli, girelgeli künre (diň) birleşýär. Ybadathananyň gurluşyk usullarynda birnäçe aýratynlyklary bolup, ýasaýyış we hojalyk jaýlarynyň gurluşygynدا, esasan, agaç ulyalypdyr. Käyerlerde hojalyk we gurluşyk çukurlary, hatda önum galyndylary bilen has çuňlaşdyrylan ýarym ýerzeminlerden guýlan we taplanan mis, bejerilen demir gurallar we ş.m. tapyndylar, esasan, uly jaýlaryň gurluşygynyň döwrüne degişli. Ybadathanada iki sapar uly ýangyn heläkcilikiniň bolandygyny aýtmaga ýeterlik maglumat bar. Olar demirgazyk-gündogardan aralaşan maldarlar – saklar bilen baglanychykly bolmaly diýip çakanylýar. Ybadathanada duş gelýän esasy seneleýji zatlar şykgy toýundan ýasalyp bişirilen gap-gaçlardan başga-da misden ýasalan üç ganatly peýkam uçluklar, guşak tokalary, ýadygärligi miladydan öñki 4-2-nji asyrlar bilen senelemäge mümkünçilik berýär.

Ybadathanadan tapylan ajaýyp sungat eserleriniň naýbaşylary, dini we dabara gaplary bolan bulgurlardaky (ritonlardaky) haýwan şekilleriniň hatarynda düzümi garamtyl (çal) toýundan bolup, üsti suwuklyk bilen örtülen we sürtülen (ýylmalantimarlanan) gaplar, gabyň erñegine seplenən ýerinde şiriň (arslanyň) kellesi görnüşli köp sanly tutawaçlar, baý bezelen, ýumurtga görnüşli gaplar ~ amforlar (ritonlar), aýal kellesi görnüşli seplenən tutawaçlaryň bölekleri we beýleki köp sanly ýerli şykgy toýundan ýasalan, gübercek tarapynyň yüzüne surat çekilen suw gaplaryna (mytaralara) syrçaly (reňkli) suratlaryň çylşyrymly görnüşleri çekilen, heýkelleriň baý toplumy, birnäçe täze görnüşleri: tans oýnaýan adamyň gabyň yüzüne çzylyp çekilen keşbi (şekili), ybadathananyň töründäki böleginiň ýokarsynda galdyrylan şem gaplarynyň (çyranyň) bölekleriniň kän sanlysy tapylan.

"Galalygyr-2" ybadathanasından tapylan arheologik tapyndylaryň iň ähmiýetlileriniň hataryna hatly (ýazgaly) küýze bölekleri (astraklar) girýärler. Ýazgaly gap böleklerine howply ýangyndan zeper ýetenem bolsa, ylym üçin tapdyrgysyz goşant bolup hyzmat edýärler. Olardan başga-da, ýangyna duçar

bolmadyk birnäçe bir setirli ýazgylar, dört ýa-da baş, dürli wagtlarda ýazyylan ýazgylar hum diwarlaryna, suw gaplarynyň gübercek tarapyna ýazyylan ýazgylar bar.

"Galalygyr-" ybadathanasyndan birnäçe, öñ ylma belli bolmadyk, ajaýyp sungat eserleri-de tapylan. Olaryň arasynda toýundan nepis ýasalan, nagyşlanan bulgurlaryň (ritonlaryň) aşaky gutaran tarapy, ýaly timarlanan, uýany bezelen atyň kellesi, sakgal-murtly, kelle gabyna şah berkidilen "garsak" (şertli arwah) ~ heýkel keşpleri-de bar. "Garsak" (şertli arwah) diýlip atlandyrylýan heýkeljagazlar Müsüriň ähli döwúrleri üçin mahsus bolmak bilen has irki döwürlerden bări köp ýurtlara, şol sanda Türkmenistanda ýaýran sungat eseri saýylýar. Miladydan öñki IV-II asyrlar bilen senelenýän (Uzboý sebitinden tapylan Müsür faýansyndan taýýarlanylan heýkeljagazlaram – "garsak" (şertli arwah) hem Türkmenistan bilen Müsüriň etno we medeni gatnaşyklarynyň has irki döwürlerden bolandygynyň anyk mysalydyr. Şol bir döwre degişli ýadygärliklerde: Günorta Türkmenistanda – Nusaýda bulgurlaryň piliň sünkünden, Demirgazyk Türkmenistanda – Galalygyrda – Aýrytamda bolsa şykgy toýundan diýseň nepis ýasalandyklary-da, ol sungat eserleriniň ýerliönümleridiginden bir nyşan bolmaly diýsek, hakykatdan öte geçdigimiz bolmaz. Şykgy toýundan taýýarlanylan ululy-kiçili suw gaplarynyň (mytaralaryň) gübercek tarapynda ýerleşdirilen sungat eserleriniň birinde çep tarapynda ýerleşdirilen agaja bakan barýan bugranyň (iki örküçli düýäniň) üstünde oturan adam, gapdaly naýzaly hem-de irki döwre (miladydan öñki 4-2-nji asyrlara) degişli gysga gylyçly, aty mazaly bezelen esger, ýaýran agajyň şahasynada duran görnüşli sugun, agajyň öñünde, töworegi dag bilen gurşalan ýerde naýzaly adam bilen hyály haýwanyň söweşi, ölyän hem direlyän sugun görnüşli tebigat hudaýy barada gün sanawynyň (kalendar) taslamasy. Ony (suguny) ýaýyň oky bilen gün hudaýy atypdyr.

Umuman, ýadygärligiň gatlaryndan tapylan esasy tapyndylar hasylllylyk bilen baglanychlyk geçirilýän dini däp-dessurlar bilen bagly bolup, her bir gadymy döwletiň dini merkeziniň bolşy ýaly, "Galalygyr-2" ybadathanasynda-da dini däp-

deessurlar bilen döwlet işleriniň utgaşdyrylyp alnyp barlan ýeri bolan bolmaly, sebäbi ýadygärlikde hojalyk mazmunly ýazgylarda duş gelýär. Şeýle uly dini merkeziň, bir döwre degişli şäheriň içinde ýerleşmegi, Demirgazyk Türkmenistanda miladydan öñki 4-2-nji asyrlarda ýasaýyş-durmuð taryhy uly gyzyklanma döredýär. Ybadathananyň senesi türkmenleriň kangly taýpasynyň guran döwletiniň başlangyç döwrüne gabat gelýär. Ol döwletiň miladydan öñki 4-nji asyrdan ~ miladynyň 1-nji asyryna çenli dowam edendigini ýazuw çeşmeleri we arheologik maglumatlar makullaýarlar.

Onuň üçin-de ol ajaýyp ybadathanany, miladydan öñki 4-nji asyryň başlarynda Demirgazyk Türkmenistanda Oguz han Türkmen neslinden bolan kangly taýpalarynyň guran döwleti bilen baglanychdyrylsa, hakykatdan öte geçildigi bolmaz. Miladydan öñki 328-nji ýyllarda Aleksandr Makedonskiý Baktriýa (Samarkanda) aralaşanda, Köneürgenç (Horezm) şasy Farasman 1.500 esgeri bilen onuň ýanyna baryp, üstünligi bilen gutlayáar. Ol bolsa öz gezeginde demirgazyk türkmenistanlylaryň (kanglylaryň) ahamenileriň düzüminden, has ırkırak döwürlerden, bölünip aýrylandygynan alamatdyr. Miladydan öñki 247-nji ýyllarda Oguz han Türkmen nesliniň nebereleri parlaryň, dazlaryň (dahlaryň) we beýleki türkmen taýpalarynyň ýolbaşçylygynda gurlan, soňy bilen uly imperiýa öwrülen, rımliler bilen darkaş guran, takmynan, 500 ýyla golaý döwleti dolandyran, türkmeniň beýik Parfiýa döwleti dünýä meşhurlygyny gazanýar.

Hemra ÝUSUBOW,
taryh ylymlarynyň doktory, arheolog.

#edebiyatwesungat_2005

* * *

■ Düýn, 2018-nji ýylyň 17-nji dekabrynda aradan çykan belli taryhçy alymymyz, arheolog Hemra Ýusubowa Beýik Allatagaladan rehmet dileýärис. Jaýy jennet bolsun, nur içinde ýatsyn!

Merhuma iman, hossalraryna sabyr-kanagat dilegi bilen:
@Kitapcylar saýty.

Taryhy makalalar